

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Наталія Недзельська

ДО ПИТАННЯ ПРО ЖІНОЧЕ НАЧАЛО В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Порушено проблему місця жінки в релігійному та суспільному житті України. Українська жінка традиційно посідає високе місце в суспільстві від дохристиянських часів і до сьогодення.

Ключові слова: релігія, жіноча стать, жіночі божества, язичництво, християнство, гріхопадіння, спасіння.

В умовах зламу старих стереотипів мислення, ідеологічних схем та становлення нових духовних підвалин розвитку української держави актуальною є проблема жіночої статі в релігійному житті України. В історії нашого народу жінки завжди відігравали значну роль в суспільному та релігійному житті, міжконфесійних взаємовідносинах, стимулювали процеси взаємовпливу і взаємообміну різних культур. Цей процес спостерігається як в часи Київської Русі, польсько-литовського, російського панування, так і в сучасних умовах.

Аналіз жіночого начала з позиції сучасного релігієзнавства здійснено у працях О.В. Бучми, Є.К. Дулумана, А.М. Колодного, Б.О. Лобовика, Сарапіна, Л.О. Филипович, а також в роботах з історії релігії П.Л. Яроцького, С.І. Головащенко, В.І. Лубського, В. Єленського. До соціально-психологічних проблем української жінки звертались автори гендерних досліджень Н. Зборовська, О.Жерьобкіна, С. Павличко, Н. Чухим. Слід окремо виділити дослідження, присвячені проблемам жінки в історії України та в сьогоденні таких авторів, як О. Луценко, М. Рябчук, Л. Стефаненко, М. Богачевська, зокрема її дослідження “Дума України — жіночого роду”, видана в Києві в 1993р., присвячена проблемам історії емансипації жінки в Україні в ХХ столітті й особливостям

фемінізму в Україні; І. Кузич-Березовського “Жінка й держава”; публікації В. Гітіна, А. Богданова та інших. В діаспорі у зв’язку зі зростаючим інтересом до питань вітчизняної філософії, етики, моралі, етнопсихології з’явилися дослідження проблеми жіночого начала в українців таких авторів, як Б. Кульчицький, І. Шевців, М. Шлемкевич, І. Музичка та ін.

Україна довгий час не мала державності, але зберегла власне обличчя і важливу роль відіграла в цьому українська жінка. Не випадково бачимо відродження деяких культур, що пов’язують українську жінку з давніми міфологічними персонажами. Особливо це стосується образу Березини, який поринає своїм корінням в матріархально-родинний культ духів-заступників.

Ставлення до жінки на теренах України вперше викладено в писемній пам’ятці слов’ян “Повість временних літ”: “Исперва род человеческий женою согриши, дьявол прелести Евгою Адама, и отпаде рая; тако же и Богъ, отместье дая дьяволу, женою первое побъженье бысть дьяволу, женою бо первое испаде Адам из рая; от жены же воплотился, Богъ павеле в рай внити върнымъ”¹. Як свідчить Д. Антонович, в Київській державі читалися ті самі книги, що і в Візантії. “Остання зберегла ту саму культуру, що розвинулась на античному ґрунті під впливом християнства перших чотирьох віків, ідейний зміст брався з Біблії, творів церковних письменників та письменників стародавніх грецьких”².

В Київській Русі маємо суперечливе ставлення до жінки: з одного боку, як причини гріхопадіння людства, а з іншого боку, як Матері Спасителя людей. Жінка — це і Єва, і Марія, Мати Божа. Ця подвійна природа жінки зумовлює і ставлення до неї залежно від того, що в даній жінці в цей час переважає: добро чи зло. Добра, розумна жінка високо цінувалася у русичів. Ідеалом такої жінки може бути княгиня Ольга, котру автор “Повісті временних літ” називає першою в Києві серед язичників святою. Українське православ’я не посміло принижувати жінку, зважаючи, що само воно започатковане жінкою. Княгиня Ольга, яку вважали наймудрішою з людей, славилася за переказами, саме за те, що вміла вигадати гідну помсту. Це говорить про усталеність поглядів на жінку як месницю роду і свідчить про зберігання архаїчних поглядів. Княгиня Ольга була першою княгинею-християнкою, через неї відбувалось прилучення Русі до християнства. Передвісниця християнства вона перша увійшла в царство небесне³.

Не тільки княгиня Ольга ввійшла в історію, але й багато інших жінок цього періоду. Жінки були засновницями монастирів, шкіл, лікарень. Відома діяльність внучки Ярослава Мудрого Ганни (Янки), котра після прийняття чернецтва все життя присвятила розвитку на Русі монастирів як центрів культури та просвіти. Ганна заснувала Андріївський монастир в Києві і при ньому першу школу. До монгольської навали на Русі було 18 монастирів, з них 4 — жіночих.

Водночас звертає на себе увагу те, що в перші віки християнства на Русі розпочинається критика жінки. “Повість временних літ” підкреслює, що “більше всього через жінок бісовські волхвання бувають, бо від початку біс жінку спокусив, вона чоловіка, тому і наші дні багато волхвують жінки чародійством, і отравою, та іншими бісовськими кознями.” Одночасно, правда, автор зазначає, що “і чоловіки невірні бувають зваблені бісами, як це було в минулі часи”⁴.

Жінка легше піддається “бісовському” впливу, в часи Нестора через неї часто відбувалося волхвання, жінка залишається в християнстві спокусницею чоловіка на негідні з позиції церкви вчинки. В цілому в тогочасній літературі підхід до жіноцтва був досить об’єктивним: цінували за заслуги, висміювали недостойних. Жінка отримувала те, що заслуговувала. “Здоровий стан суспільства виявляється в значному розвитку прав жінки”⁵, — підкреслював М.С. Грушевський.

Проблема спасіння людини як основна проблема Середньовіччя тісно пов’язана зі ставленням до жінки. З одного боку ми маємо зразки щасливого сімейного життя, з іншого боку — нехтування жінкою, відмова від одруження з нею (чернецтво). Ці тенденції особливо помітні в домонгольський період в оригінальній, не перекладній літературі. Прикладом нехтування жінкою, заперечення будь-якого зв’язку з нею може бути доля Мойсея Угриня, описана в Києво-Печерському Патерику. Мойсей проходить через муки, тортури, моральні і фізичні випробування, аби лиш не одружиться з жінкою, не мати з нею будь-якого зв’язку, бо одруження — це служіння сім’ї, дружині, а не Богу. Чоловік, що покоровся жінці, не спасеться, на думку авторів Києво-Печерського Патерику та їх послідовників, спасіння можливе лише індивідуальне, як постійне самовдосконалення.

Другий підхід — це проповідання щасливого сімейного життя з розумною, богобоязливою жінкою. “Слово про князів” малює образ сім’янина князя Чернігівського Давида Св’ятославича, сімейне життя котрого з розумною дружиною є прикладом того, що сім’я не є на заваді спасіння людини, а навпаки, дає змогу краще розкрити її можливості.

Жінка спроможна вплинути на чоловіка, спрямувати його на добрий шлях. Зокрема в “Синайському патерику” розповідається про жінку-християнку, чоловік якої був язичником. Під впливом жінки прийняв християнську віру, зрозумів велич християнського Бога. Образ жінки, що привернула чоловіка до християнства, особливо був популярний в Київській Русі, бо саме тут жінка — княгиня Ольга привернула увагу чоловіків до нової віри і сама подала приклад власним життям. Але жінка здатна і на найтяжчий злочин, вважали грецькі автори. Її не треба ідеалізувати, від її вибору залежить, якою буде

вона. “Синайський патерик” подає негативний образ жінки — вдови, що вбила своїх дітей заради того, щоб вийти заміж за молодого сусіда.

Можна погодитись з Б. Цимбалістим, що жінка-мати має особливе значення в ментальності українців, що таким є тип нашої спільноти і нашої культури. Тобто українській культурі притаманна матріархальна тенденція. Аналізуючи структуру родинного життя, він вказує на приналежність всієї ефективної влади матері, яка до того ж повністю бере на себе виховання дітей. На думку дослідника, становище в родині жінки, зокрема жінки-матері, є важливим з точки зору формування національної психіки. Вже на рівні звичайних спостережень можна зазначити, що українська жінка активніша, ніж інші у громадському житті, часом вражає своєю мужністю порівняно з чоловіками. Саме до жінки-матері звернена глибока любов і навіть пієтизм її дітей.

Цим висновкам не суперечать відомі нам дослідження світосприйняття давніх киян, особливо ті, в яких підкреслюється жіноча основа українських етнокультурних символів. Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом: “Україна — мати”, “Ненька-Україна”, що виражає характер патріотизму як відданості дітей матері.

Спільність первісної символіки визначалась об’єктивними особливостями буття. Зауважимо також звичні асоціації жінок з водою, деревом, амбівалентність деяких жіночих міфологічних образів (Баба Яга — мудрість, підступність; Масляниця — родючість, земля і смерть). О.С. Фамінцин вважає, що богиня небесної вологи Мокош — давнє слов’янське жіноче божество. Цьому ж автору належить висловлена ще в минулому столітті думка про тотожність слов’янської та італійської міфології. Паралелі з богинею Діаною вбачав також М.Костомаров в вітчизняній міфології, який підкреслював, що жіноче міфологічне божество знаходиться майже в усіх міфологічних системах під різними найменуваннями. У слов’ян Костомаров ототожнює її з Ладодою і тлумачить як “первоначально воспринимающийся зародыш творения, женственную сил”.

Водночас, в жіночій міфологічній символіці слов’ян ми бачимо і особливості. М.Костомаров робить особливий акцент на поклонінні воді у слов’ян (вода — первісна матерія жіночої істоти). Купання у нас вважається вагомою частиною багатьох забобонних обрядів та народних свят, — зауважує він, підкреслюючи важливу роль води як улюбленого образу поезії. Свідченням тому — велике значення русалок в слов’янській міфології. Завжди зберігалась не тільки пам’ять про них, але й віра в їх існування. Згадаймо русальний тиждень як час, що призначався цим німфам. Вода як носій жіночого начала та загальний принцип притягує увагу сучасних дослідників. У зв’язку з цим цікавим

видається звернення Володимира Осипчука до образу риби, яка традиційно зіставляється з жіночим началом. Він вважає рибу пріоритетним символом для українця в контексті національної ментальності. Можливо, що в більш загальному плані мова йде про певну стадію розвитку міфології слов'янських народів до моменту християнізації. Прокопій Кесарійський, згадаємо, говорив, що слов'яни визнавали єдиного Бога і шанували річки і джерела.

Серед особливостей слов'янської міфології переважає — поклоніння стихіям, взагалі явищам природи. Звідси — оживлення і символізація рослинної природи. В зв'язку з цим згадаємо про традиційне співвідношення жінки з природою. Деякі автори відзначають, що в піснях і замовляннях українського народу сонцю частіше приписується жіноча природа на противагу місяцю, якому переважно приписується чоловіча. Таким чином, жіноче начало традиційно ототожнюється з вогнем і світлом. Про те ж свідчить і символічна паралель — ототожнення жінки-дівчини з калиною. Відомий знавець слов'янської міфології О. Потебня зауважує, що калина стала символом дівчини по єдності основного уявлення вогню-світла в словах: дівчина, червоний, калина.

Язичництво являло складну суміш пережитків глибокої давнини родового ладу, уявлення, вироблені в процесі його розкладу і утворення класових відносин. Зберігалися обоження сил природи, тварин та рослин, шанували озера, колодязі, гаї, приносили жертви. Але дуже швидко ці стихійні сили починають набирати у цій системі уявлень вигляду людиноподібних божеств. З'являються русалки, берегині, рожаниці. Водночас розвивається культ предків. Наші предки заселяли води різними божествами: морянами, водянниками, русалками. До них належали особливі жіночі істоти — берегині, культ яких пов'язаний безпосередньо з водою. Про це згадки в "Слові Іоана Златоуста". Подальший розвиток суспільства приводить до того, що на перший план поступово виходять божества, які уособлювали сили природи, від яких залежали результати праці землеробів⁶. Після первісного мисливського анімізму настають первісні аграрні культури, пов'язані з богинею Матір'ю, чи навіть богинями. "В цілому у релігійних віруваннях стародавніх українців існували дві течії: обоження природи в різних формах та культ роду... Вся природа була населена масою різних божеств, як от лісовиків, русалок, мавок, що живуть в лісах, ріках"⁷. Можливо, згадувані пізніше рожаниці замінили собою давню богиню життя⁸. Ім'я її не збереглося, Велика богиня — це умовна назва. Всі інші імена — пізніші. Можливо її звали, вважає Я. Боровський, Слава, від цього імені пішла назва слов'яни. Підтвердженням цього може бути, наприклад, свято Слави у сербів 23 квітня, свято у день повороту на весну. Можливо звідси і назва Дніпро — Славутич.

Богині відображали хліборобський та скотарський побут наших предків. “Важливою рисою релігійних уявлень поганської доби була життєрадісність наших предків. У своєму пантеоні вони не мали жорстоких богів. Вони жили одним спільним життям з веселою, радісною природою України та відчували її ласку”⁹.

Язичництво має своєрідний характер еволюції: нове не витісняє старого, а нашаровується на нього, додається до нього. В системі релігійних вірувань пізнішого часу обов’язково присутні уявлення попередніх епох.

Християнство співпало з місцевими віруваннями, поєдналось з ними, відбулось перемішування дійових осіб, але віра залишилась багато в чому язичницькою. Язичництво як внутрішнє переконання залишилось в народі, набуваючи нової назви. Язичництво співзвучне християнству: Берегиня — Мати Божа. Спрямованість на добро. Досвід власних жіночих божеств накладався на образ Матері Божої, святих покровительок. Поганство ще довго в Україні уживалось з християнством.

Серед божеств київського пантеону є єдина представниця жіноцтва — Мокош. Аналіз історичних джерел та різних народних повір’їв у слов’ян, а також етимологія цього імені (пов’язують із загальнослов’янським — мокрий, мокнути) наштовхують на думку, що Мокош уособлювала богиню води, дощу, грози, а також родючості, подібно до української марени (богині води і весни) та Великої богині слов’ян. Також, за народними віруваннями, Мокош була найтісніше пов’язана з вівчарством та із сферою жіночого господарювання і вважалася супутницею Велеса у народному побуті. Вона допомагала прясти пряжу. Мокоші приносили у жертву снопи льону та вишивані рушники. Сама невидима, але про її присутність свідчило хурчання веретена. У зв’язку з тим, що в різних церковних повчаннях Мокош згадується поряд з рожаницями, дівами життя, її вважали також покровителькою народжуваності. Мокош — божество тільки жіноче. На це вказує хоча б один із запитальників, згідно якого священик на сповіді зобов’язаний був запитати жінку: “Чи не ходила еси до Мокоші?”¹⁰ (пізніше до Параскеви П’ятниці).

В народних піснях згадується також Ладо і його дружина Лада як богиня материнства. “Вона виступала в образі вродливої, прикрашеної сліпучим промінням сонця жінки. Ранкова зоря вважалась краплею сліз цієї богині. За іншими джерелами, Лада зображувалась з квітами і колоссям”¹¹. Давні шанували упирів та Берегинь, пізніше культ Роду та рожаниць, який святкувався по закінченню обмолоту.

Дослідники помічають багато спільного в образі богинь-жінок зі скіфськими богинями. Велика богиня можливо є праобразом Оранти. Велика богиня називалась ще й Берегинею. У східних слов’ян вона могла мати ще

назви: Житня Баба, Рожаниця, Земля, Лада, і можливо Слава. Так зокрема вважає Боровський. Берегиня поруч зі символами сонця, що її оплодотворює, зустрічається на рушниках.

Оранта не лише жінка, але й безсмертна Премудрість. Світ як дім, дім протистоїть полю, як хаосу та небезпеці. Житло людей в українців як модель космосу. Поза Оранти, з одного боку, пов'язана з жертвою Христа, а з іншого — з символікою міфологеми богині-спасительки в солярно-вегетативному культі, вважає Б. А. Рибаків.

На відміну від християнства, у язичницьких богів “немає ніяких натяків на існування дуалізму, двох начал: добра і зла. Всі боги добрі, дбають про благо людини, трохи небезпечні, але ніколи не злі. Коли зло прийшло з християнством у вигляді сатани чи диявола, то і цей образ в Україні втратив свою демонічну могутність і в уяві українського народу обернувся на істоту досить нещасливу”¹².

Важливу роль відігравали жінки також в знахарстві. Відгомоном давньої язичницької старовини є ім'я Потворині на пряслиці XII ст., знайдене у 1885р. у Києві. За дослідженням Ф. П. Філіна, давньоруське ім'я Потвориня (а) означає знахарка, чарівниця. Можливо так прозивали жінку, яка була відома у Києві своїм волхвуванням і ворожбою. На думку Д. Антоновича, залишки язичництва зберігались до XVIII–XIX ст. Хвороба, “як лихоманка, як чума, холера уявлялась постійно істотами жіночими”¹³. Її уявляли собі поляки, українці як морову дівичю, яка встромляє руку в двері або в вікно і махає червоною хустиною, від цього вмирають всі, хто проживав в цьому будинку. Потебня зазначав, що ще в 1848 р. в Київській губернії холеру уявляли жінкою, так само як і лихоманку та віспу. Чума — жінка в білому одязі з розпущеним волоссям.

І все ж, як здається, причину особливого стану жінки в родині і своєрідність її рис слід шукати, головним чином, не в специфіці давніх слов'янських вірувань, а в стійкості останніх. Іншими словами, мова може йти не про наявність особливих уявлень в язичницьких віруваннях українців, а у збереженні архаїчних поглядів (в тому числі і матріархальних) в подальшій культурній історії українського народу.

Дійсно, прояви матріархальних уявлень зустрічаємо в національному фольклорі. За спостереженням О. Потебні¹⁴, деякі веснянки нагадують ту казкову ворожнечу чоловіків і жінок, по яку говорив Козьма Празький (амазонки). “Малорусские” пісенні вирази, які наводить О. Потебня, вказують на прагнення до рівності в українській родині. Порівняємо:

*“Хто бы мне знал жену да супротивную
Да и станом мне ровную и умом сверстную”.*

В билинах наречений шукає собі таку наречену, яка була б йому достойною “супротивницею”, радницею і помічницею, знала би грамоту і “четыре–пенье церковное”. Наречена також бажає мати за чоловіка доброго “супротивника”, рівню. В “Південно-руських билинах”, які аналізує М. Грушевський, доволі популярною є тема: сильний богатир, або велетень, якого обманює і губить жінка, а досить поширеним типом — невдячна і невірна жінка, що в двобої стає на сторону ворога.

Велике значення жінки було і в релігійному житті України в усі часи нашої історії. Особливо активно брали участь вони в церковних реформах XVI ст. Жінки нерідко були провідниками нових вірувань. Одні міняли по декілька разів віру в пошуках істини, як наприклад, волинська княгиня Ганна Корецька, або жінки з родів Чаплич-Шпановських, Войнаровських, Сенют, Несмировичів та інших. Вони створювали на своїх землях навчальні заклади, будували монастирі, церкви, захищаючи православ'я від католицизму і протестантизму, розвивали православні школи, лікарні, монастирі, самі ставали черницями, підтримуючи своїм авторитетом і іменем, фінансами. Жінки активно займались благодійною діяльністю. Олена Горностаєва, уроджена княгиня Чорторийська, була фундаторкою Пересопницького монастиря, склала для нього статут, влаштувала шпиталь для вбогих і недужих та школу для науки дітей. Засновницями монастирів були також: Почаївського — Ганна Гойська, Загаєцького — Раїна Ярмолинська.

В часи козаччини жінка була активною учасницею суспільного та релігійного життя. Вона за відсутності чоловіка провадила всі справи по господарству, виховувала дітей, підтримувала чоловіка, брата, сина. В історію ввійшли імена матерів, дружин, сестер, дочок відомих людей того часу. Для прикладу можна назвати і матір Івана Мазепи Марину, високоосвічену жінку українського шляхетського роду Мокієвських, яка, прийнявши чернецтво під іменем Марії Магдалини, більше двадцяти років була ігуменею жіночого Печерського Вознесенського монастиря, брала активну участь в політичному й церковному житті України, неодноразово їздила до Москви у період гетьманства сина, давала йому поради. Дружина Б.Хмельницького Ганна Золотаренко, розважлива, хазяйновита жінка, яка користувалася всезагальною повагою в оточенні гетьмана, допомагала чоловікові у державних справах.

Отже, важлива роль жінки в житті України — закономірний результат традиційно високого місця жінки в релігії та суспільстві від дохристиянських часів і до нашого часу.

1. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. — М.: Художественная литература, 1980. — С. 120.
2. Українська культура: лекції / За ред. Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 42.

3. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. — С. 82.
4. Там само. — С. 193.
5. Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа / М.С. Грушевский. — К., 1991. — С. 406.
6. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян / Я.Є. Боровський. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 4.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури / М.Семчишин. — К., 1993. — С. 22.
8. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — С. 34.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. — С. 24.
10. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — С. 27–28.
11. Там само. — С. 30.
12. Українська культура: лекції. — С. 197–222.
13. Там само. — С. 197–222.
14. Потебня А.А. Философия языка / А.А. Потебня // Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — С. 498.

SUMMARY

Natalia Nedzelska

ON THE FEMININE IN RELIGIOUS LIFE OF UKRAINE

The author breaks the problem of places women in religious and social life in Ukraine. Women traditionally takes a high place in society since pre-Christian times to the present day.

Keywords: religion, female sex, female deities, Paganism, Christianity, fall, salvation.

*Тамара Тюріна, Ліліана Кудрик,
Андрій Зачепа, Тетяна Равчина*

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ТА САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ: РЕЛІГІЙНИЙ ПІДХІД

*Як би не було темно навкруги,
як би не було страшно, пам'ятай,
що в цю темряву ти повинен внести світло,
у цю сферу ненависті ти повинен внести любов,
у цю дисгармонію ти повинен внести гармонію.*

Святитель Василій Великий